

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه

زهرا اخوان صراف *

DOI: 10.22096/rc.2023.562284.1075

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۰]

چکیده

قرآن پژوهی مدرن با تأثر از مطالعات جدید کتاب مقدس، قرآن را «به مثابه یک متن» می‌نگرد و به تبع کنش‌های مؤمنانه نیز به رد شبهات مربوطه فروکاسته است. حال آنکه پیامبر اسلام هرگز مکتوبی دریافت نکرد، بلکه مأمور بود آنچه شفاهی به او ابلاغ می‌شد به نظم و زیبایی برای قوشم بخواند. «دوگانه استماع و انصات» که قرآن رسماً به آن فرامی‌خواند، به شنیدن و اثرپذیری از تلاوت مربوط است و نفوس بسیاری که خود را به صوت قرآن گشوده‌اند، با استماع آن متأثر، متحول، مؤمن یا مدهوش شده و یا حتی جان‌باخته‌اند. با این همه مطالعات اعجاز بیانی حتی در قرون طلایی خود به وجوه نوشتاری قرآن نظر داشته و اهم وجوه اثربخشی قرآن، یعنی وجوه زیباشناختی شنیداری و تأثیرگذاری آوایی آن در اهمال مانده است. پژوهش حاضر «اصالت و اولویت وجه شنیداری قرآن» را از سنت دینی نشان می‌دهد، از فوران آوایی که از استماع خاموش و متأمل تلاوت‌های زیبا و معناگرا حاصل می‌شود، تحلیل زیباشناختی عرضه می‌کند و از تجارب مستمعان و اجراکنندگان تلاوت بر آن شاهد عملی می‌آورد. در نتیجه افزون بر یادآوری و بازخوانی این جاذبه‌های اعجازگون، آشکار می‌کند فروکاهش مطالعات قرآنی از «مجاهدت برای بسط و بارور کردن گونه‌های مشارکت با پیام الهی» که استماع و انصات برای حتی یک قطعه آن، در عمیق‌ترین لایه‌های فطری مؤثر می‌افتد - به مسئله‌سازی‌های بیمارگون و نزاع‌های شبه‌علمی بر سر تاریخ رسمی‌سازی متن مکتوب و اصالت نسخه موجود پیام الهی و امثال آن، که شاکله عمومی قرآن پژوهی معاصر است، تا چه پایه بی‌مایه و بی‌راهه است.

واژگان کلیدی: جاذبه شنیداری قرآن؛ قرائت، تلاوت؛ استماع قرآن؛ انصات؛ طنین الهی؛ اعجاز آوایی قرآن.

مقدمه

موضوع شنیدن یا سماع و استماع قرآن را بیشتر به فهم و تدبر در آیات و تأثر از محتوای آن پیوند می‌زنند، حال آنکه این تنها یک جنبه از تأثیر شنیدن قرآن است و از این نظر شاید استماع با قرائت چندان تفاوتی نداشته باشد. موضوع پژوهش حاضر به وجه اصیل تکیه بر استماع و انصات یعنی گوش سپردن به قرآن و تأمل در آن یا اعجاز نهفته در اصوات و آوای قرآن نظر دارد و به دنبال این است که نشان دهد در مقابل نوشتار یا حتی گفتار قرآنی، اصالت و اولویت با وجه شنیداری قرآن است و بر جاذبه اعجازگون تلاوت یا ترتیل یعنی قرآن نیکو خوانده، انگشت بگذارد و از این رهگذر بر ضرورت احیا، بسط علمی و بارورسازی این وجه اعجازی با تکیه بر رویکردها و ابزارهای جدید علمی و پژوهشی تأکید کند.

غایت این پژوهش حتی اثبات جاذبه‌های فوق‌العاده یا اعجاز شنیداری قرآن نیست، بلکه منظور نهایی ایجاد تبّهی است که معاصران را به جای بازی بر صحنه‌های پیش‌ساخته نفی یا اثبات اصالت و اعجاز قرآن، به چشمداشت بهره و وجه اعجاز شنیداری به مجلس استماع و انصات بنشانند؛ بدان امید که خیزش‌گاه سلوک و اصلاح عملی فرد و جامعه در دوره معاصر باشد.

اهمیت این بحث افزون بر پرده‌برداری از اصیل‌ترین وجه اعجاز قرآن و فعال کردن همه پتانسیل‌های بالقوه این نهاد در اثربخشی و تحول‌آفرینی، بیشتر با توجه به این امر روشن می‌شود که در قرآن‌پژوهی مدرن همه توان و انرژی جویندگان را نزاع‌های شبه‌علمی می‌مکد و توجه و رمقی برای آنان باقی نمی‌گذارد تا بر مشارکت با پیام الهی و بازارمایی تجربه خطاب تمرکز و اندیشه‌ورزی کنند.

رمانی (متوفای ۳۸۴) در رساله النکت فی اعجاز القرآن و خطابی (متوفای ۳۸۸) در بیان اعجاز القرآن، به نوعی از این جاذبه‌های بیانی قرآن سخن گفته‌اند. زمخشری در رساله اعجاز القرآن فی سورة الكوثر و سیوطی در معترك الاقران فی اعجاز القرآن شیفتگی و شیدایی و تحیر ادیبان و بلیغان عرب در برابر شکوه آیات قرآن را حکایت کرده‌اند. ابواسحاق ثعلبی (متوفای ۴۲۷) در کتاب قتلی القرآن حکایات جان‌باختگان قرآن حکایت کرده، حبیب الله عباسی و همکارش در کتاب سماع قرآن و کشتگان تأثیر اعجازگون موسیقی قرآن را حکایت کرده، ثعلبی را معرفی و کتاب قتلی القرآن او را ترجمه کرده‌اند. نوید کرمانی در آثار متعدد از جمله در کتاب زبان به مثابه معجزه توجهات بنیادینی در این باب مطرح می‌کند. مقالاتی نیز در موضوع اعجاز تأثیری قرآن نوشته شده‌است از جمله «بررسی نظریه خطابی درباره اعجاز تأثیری قرآن کریم»، نوشته سیدمحمدحسن جواهری و «اعجاز تأثیری قرآن» از شمس‌الحق افغانی، «اعجاز تأثیری قرآن با تأکید بر واکاوی «قتلی القرآن» ثعلبی» نوشته سیدمحمدعلی ایازی.

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۱۹

اما هیچ‌یک از این آثار به منظور استدلال بر اصالت و اولویت وجه شنیداری نسبت به سایر وجوه و شاهدآوری عملی بر آن از تجارب مستمعان و قاریان و فراخوانی جویندگان به بازآزمایی آن تجارب شگفت، سامان نیافته و پس اثر حاضر از این حیث بی‌سابقه است.

نظر در لحن و موسیقای قرآن دو وجه دارد که نوشتار حاضر به وجه دوم توجه دارد:

وجه اول - ریتمیک بودن و جذابیت وزن موسیقایی قرآن؛ یعنی شگفتی‌هایی که مربوط به فعل گوینده قرآن است، نه انفعال شنونده آن. این وجه هنگام تحلیل موسیقایی قرآن تجلی می‌کند و ربط چندانی به شنیدار آن ندارد. درست مثل آنکه یک قطعه موسیقی را از روی نت نوشته شده بر کاغذ تحلیل کنیم و دریابیم که بسیار استادانه و شگفت تنظیم شده است. شگفتی ظاهر شده در این حالت با آثار و عجایبی که هنگام اجرا جلوه می‌کند، فرق دارد.

وجه دوم - تأثیر آوای قرآن در نفوس، یعنی آن شگفتی که در انفعال شنونده تجلی می‌کند. این وجه صرفاً آوایی است و با مطالعه از نوشتار قابل بررسی نیست. این وجه محل بحث جستار حاضر است. از آنجاکه اعجاز آوایی آیات قرآن حسی و لمس‌کردنی است و برای ادراک و اذعان باید تجربه شود، تنها راه تحلیل و اثبات آن، تجربه یا تکیه بر تجارب معتبر دیگران است.

جستار حاضر در گفتار اول به اثبات نظری اصالت و اولویت وجه شنیداری قرآن می‌پردازد و در گفتار دوم با تکیه بر شواهد و تجارب عینی، از میزان و انحصار اثرگذاری و جایگاه آن در اعجاز پرده‌می‌دارد و در نهایت نتایج را ارائه خواهد کرد.

گفتار اول - وجه نظری اعجاز شنیداری قرآن

۱- اصالت و اولویت وجه شنیداری قرآن در سنت دینی

مروری فشرده بر قرآن، روایت و سنت فقهی و عرفانی و اصول و آداب تلاوت قرآن، جایگاه استماع قرآن را در سنت دینی ما آشکار می‌کند:

۱. از نظر قرآن، سمع و وعی در خصوص دریافت آیات الهی، اهمیت ویژه دارد؛ غایت قرآن - که آیه بودن و تذکر است - برای کسانی حاصل می‌شود که بشنوند؛ ذکری برای آنهاست که قلب - یعنی مرکز تعقل - داشته باشند یا گوش بیفکنند.^۱ درک برخی آیات الهی برای آنان که گوش شنوا دارند شدنی است،^۲ نبوشیدن از عوامل زمینه‌ساز رستگاری است؛^۳ جهنمیان بر نشنیدن خود

۱. ق، ۳۷.

۲. یونس، ۶۷؛ النحل، ۶۵؛ الروم، ۲۳.

۳. التغابن، ۱۶.

حسرت می‌برند؛^۴ سمع با وعی - یعنی دریافت با هضم - است که اثر دارد؛^۵ شنیدن مؤثر قرین اندیشه است؛^۶ اجنه در بازنمایی تأثر خود از قرآن، بر سمع تأکید می‌ورزند^۷ و اینکه شنیدن، مقدمه باور است؛^۸ سبب عدم پذیرش از انبیا و نافرمانی از ایشان، نشنیدن است؛^۹ استماع قرآن و انصات در مقابل آن باب رحمت را می‌گشاید.^{۱۰}

۲. از پیامبر اسلام نقل شده که تلاوت‌کننده قرآن و گوش فرادهنده به آن، در پاداش مساوی هستند.^{۱۱} نیز هر کس آیه‌ای از کتاب خدا را استماع کند، سود آن برای او از کوهی از طلا بیشتر است.^{۱۲} از حضرت صادق نقل شده هر آنکه حرفی از کتاب خدا را بشنود بی‌آنکه بخواند، خداوند حسنه‌ای برای او می‌نویسد و گناهی را از او می‌بخشد و یک درجه او را بالا می‌برد.^{۱۳} خود پیامبر یعنی تلقی‌کننده و حامل و مبلغ قرآن نیز مشتاق استماع و تأثر از آن بودند. به ابن مسعود فرمودند: برایم قرآن بخوان. عرض کرد: من برایتان قرآن بخوانم حال آنکه به شما نازل شده است؟ فرمودند: من دوست دارم آن را از دیگری بشنوم. سوره نساء را خواند تا به آیه «فکیف اذا جننا» رسید، فرمود نگه دار، و دیدگان‌شان پر از اشک شد.^{۱۴}

۳. در احادیثی از لزوم سکوت و انصات هنگام خوانده شدن قرآن سخن گفته شده است.^{۱۵} فقها استماع «حمد» و «سوره» را که امام جماعت قرائت می‌کند، بر مأمومین واجب می‌دانند.^{۱۶} اگر امام جماعت مشغول قرائت باشد و فرد دیگری، آیه‌ای از قرآن تلاوت کند، مستحب است سکوت کند تا او آیه را پایان دهد، سپس امام قرائت را تکمیل کند.^{۱۷} جهر به قرائت قرآن در نماز، باعث می‌شود هم خود نمازگزار بشنود و هم کسانی که صدای او به ایشان می‌رسد.

۴. الملک، ۱۰

۵. الحاقه، ۱۲

۶. الانعام، ۴۴

۷. الاحقاف، ۲۹ و ۳۰؛ الجن، ۱

۸. الجن، ۱۳

۹. الانبیاء، ۴۵

۱۰. الاعراف، ۲۰۴

۱۱. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۴ (قم: مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، ۱۴۰۸)، ۲۶۱.

۱۲. نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ۴: ۲۵۹.

۱۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، جلد ۲ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷)، ۶۱۲.

۱۴. محمد بن اسماعیل بخاری، صحیح البخاری، جلد ۵ (بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱)، ۱۸۰.

۱۵. محمد بن مسعود عیاشی، تفسیر العیاشی، جلد ۲ (تهران: المطبعة العلمیه، ۱۳۸۰)، ۴۴.

۱۶. سیدابوالقاسم خوئی، موسوعه الإمام الخوئی، جلد ۱۷ (قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی، ۱۴۱۸)، ۲۰۹.

۱۷. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۷ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴)، ۷۱.

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۲۱

۴. از نظر سنت عرفانی سماع قرآن برترین شیوه معرفت خدا است. صوفیه به دلیل حقیقت مطلقه دانستن قرآن از یک سو، انس با سماع از سوی دیگر از استماع قرآن بسیار متأثر شده‌اند. حکایات جان‌باختن و بیهوشی و تأثرات عمیق و شدید آنان در آثاری چون کتاب «سماع قرآن و کشته‌های آن» فراوان است. آنان از تلاوت قرآن به مثابه سلاحی برنده علیه رقبای خویش استفاده می‌کردند. صوت خوش و سماع، نقش اساسی در فرآیند دریافت عرفانی ایفا کرده، عرفا را به وجد و بی‌خودی وارد می‌ساخت. گاه صوفیه قرآن و تلاوت آن را برای نوعی «انتحار نیکو» به کار می‌بردند.^{۱۸}

۵. اهمیت نهادهای ترتیل، اجازه قرائت قرآن، تحمل آن با سماع یا قرائت، تجوید و امثال آن در بین مسلمانان نشان از حساسیت اجرای تلاوت و تأثیر شنیداری قرآن نزد اصحاب قرآن دارد. قرآن کریم، سفارش به ترتیل قرآن کرده است.^{۱۹} گفته‌اند مراد از ترتیل آن است که قرآن را با تأنی، شمرده و واضح بخوانند؛ به طوری که شنونده بتواند کلمات را بشمرد.^{۲۰} از امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب نقل شده که مقصود از ترتیل، محافظت حروف و ادای آن از مخارج خود است.^{۲۱} از نظر مسلمانان قرائت قرآن، امری بسیار مهم تلقی می‌شود؛ با وجود شهرت و تواتر قرآن، این شیخ قرائت است که به قاری اجازه روایت کردن به قرائتی از قرائات قرآن با سند متصل - از قاری به قاری - تا رسول خدا را می‌دهد با این مفاد که شخص مُجاز، قرآن را به طور کامل و به درستی - از حفظ یا بدون حفظ - با رعایت تجوید و اشراف بر نقاط مشابه در قرائات، برای استاد خوانده‌است.^{۲۲} یکی از شروط اساسی در اجازه برای قرائت، رعایت تجوید است. تجوید را زیور قرائت دانسته، اینگونه تعریف کرده‌اند: ترتیب ادا کردن حقوق حروف و بازگرداندن آنها به مخارج و اصولشان و با لطف و نرمی به زبان آوردنشان، بی‌آنکه در این امر زیاده‌روی یا بیراهه رفتن یا تکلف شود.^{۲۳}

۲- تحلیل زیباشناختی زبان قرآن^{۲۴} و تلاوت آن

هسته اولیه مؤمنان که با همان بسته‌های اولیه نزول ایمان می‌آوردند؛ به خاطر سرسپرگی به معارف قرآن یعنی اسرار هستی و نظام نوینی که در زندگی فرد و جامعه بنیان می‌نهاد و اصلاحات بنیادینی که نسبت به ناراستی‌ها اعمال می‌کرد، نبود. چه، درباره بسیاری از این امور هنوز چیزی نازل یا نهادینه

۱۸. حبیب‌الله عباسی و صدیقه پوراکبر کسمائی، سماع قرآن و کشته‌های آن (تهران: سخن، ۱۳۹۰)، ۵۵-۵۷.

۱۹. المزمّل، ۴.

۲۰. حبیب‌الله طاهری، درس‌هایی از علوم قرآنی، جلد ۱ (قم: اسوه، ۱۳۷۷)، ۵۵.

۲۱. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، جلد ۶۴ (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳)، ۳۲۳.

۲۲. ابراهیم محمد الجرمی، معجم علوم القرآن (دمشق: دارالقلم، ۱۴۲۲)، ۱۳.

۲۳. جلال‌الدین سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، جلد ۱ (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰)، ۳۲۶.

۲۴. مراد از زبان قرآن اینجا الفاظ و آوای بیان متن قرآن است و اصطلاح خاص زبان قرآن در علوم قرآنی که به حیث معنایی متن نظارت دارد، مراد نیست.

نشده بود؛ بلکه با زبان حیرت‌انگیز قرآن که همگان را به تحدی می‌خواند، هستی آنان از درون سخت دگرگون شد و زندگی‌شان تحول یافت. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های هنری قرآن موسیقی آن است. پیامبر ص به پیروان سفارش کرد «رَبِّئُوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ» با صوت نیکو زیبایی قرآن بیشتر می‌شود.^{۲۵} زیبایی و زیور قرآن را صوت حسن خوانده‌اند.^{۲۶} برخی مفسران همین موسیقی را عامل شادی و طراوت مؤمنان در بهشت می‌دانند. از همین رو تأکید شده که وقتی در محضر قرآن حاضر می‌شوید گوش جان بسپارید. عناوین پیش رو به تحلیل و ریشه‌یابی این جاذبه و تأثیر می‌پردازد.

۲-۱- قابلیت‌های زبان عربی و ساختار خاص قرآن برای تجلی جاذبه‌های شنیداری

برای درک اینکه زبان عربی نیرویی سحرانگیز از خود ساطع می‌کند و صرف آوا و تلفظ دقیق کلماتش این قابلیت را دارد که فراتر از اهمیت معنایی، فضایی باشکوه، قدسی و پرنرزی پدید آورد، باید در محفل قرائت قرآن شرکت کرد. تنوع و تفاوت زیاد مخارج و کیفیت ادای صامت‌ها، توالی و تراکم صامت‌های بسیار پیچیده، تفاوت‌های ظریف آوایی، کشش‌ها و مکث‌ها و انتقال صوت از مخرجی به مخرج دیگر، عناصری چون غنه و قلقله، امکان مانوری که صفات حروف مثل تکریر و اطباق و استعلا و... ایجاد می‌کند و همه آنچه در علم تجوید بر آن تأکید می‌شود از یک سو، و ساختار زبانی قرآن یعنی مؤلفه‌هایی مانند تکرار، ترجیع‌بند یا فراز و فرودها در بند پایانی آیات از سوی دیگر است که اثرگذاری شگرف قرآن را توجیه می‌کند. در قرائت معمولی بسیاری از این عوامل که در اجرای تلاوت‌های استادانه بارز می‌شوند، ناکارآمد شده، آزارنده به نظر می‌رسند. در قرائت متکی به صوت، نشان‌های موسیقایی نقش عمده‌ای در اثرگذاری شاعرانه دارد. حین تلاوت قرآن در ظرفیتی که تنوع و تراکم صامت‌ها و فراز و فرودها و مصوت‌های ممتد به آن می‌دهد، معانی با چنان فوران آوایی در الفاظ جاری می‌شوند که ذاتِ الفاظ جان‌دار شده - ولو ناخودآگاه و بدون آگاهی آموخته از معنا-، نغمه‌ای به غایت باشکوه و تأثیرگذار می‌آفریند. این جاذبه و تأثیر در عربی محاوره‌ای و اجرای عامیانه گفتار، ظاهر نمی‌شود چون تفاوت صامت‌ها و خوش‌آهنگی مصوت‌ها و نیز تفاوت‌های ظریف آوایی در ادای عامیانه از میان می‌روند و در واقع بدنه آوایی عربی در کلیت کل خود فقط در شعر و به صورتی جامع‌تر در تلاوت قرآن حفظ شده است.

۲-۲- کلام خدا را تنها می‌توان شنید

قرآن کریم در اصل خواندنی است. مورد اتفاق قرآن‌پژوهان است که پیامبر اسلام هیچ متن مکتوبی دریافت نکرد و بسته‌های وحی را به شکل شفاهی دریافت کرد؛ همانطور که خود قرآن بدیشان

۲۵. نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ۴: ۲۷۳.

۲۶. کلینی، الکافی، ۲: ۶۱۵.

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۲۳

امر کرده است - «و رتل القرآن ترتیلاً»^{۲۷} - برای مخاطبان خوانده‌اند. سایر متون مقدس هم در ابتدا خواندنی بودند و در زمان پیامبر عهدین هم در مکه و مدینه تلاوت می‌شدند و بی‌صدا خوانده نمی‌شدند، اما ساختار زبانی قرآن تفاوت کلی داشت، چون گفتار پیامبرانه از سنخ عبری کهن یا وعظی درباره خداوند یا شعری معنوی نبود. حسب تصویری که خود به دست داده است قرآن گفتار بی‌واسطه خداوند است و برای همین به خلاف عهدین حتی پس از اختراع دستگاه چاپ و امکان نشر انبوه، متنی خواندنی باقی‌ماند. متن مکتوب قرآن امری فرعی است و نقشی بیش از کمک به حفظ کردن آن ندارد. ترجمه قرآن، هرچند ابزاری کمکی است، هرگز خود آن کلام نیست. مهم اینکه وقتی قرآن تلاوت می‌شود، در حقیقت خداوند سخن می‌گوید. در واقع کسی نمی‌تواند کلام او را بخواند او خود با ما سخن می‌گوید، بلکه تنها می‌توان آن را شنید. این راز مهم اهمیت و معجزگی وجه شنیداری است. نمازهای پنجگانه تکرار سوره‌های قرآن، جاری کردن کلام خداوند بر زبان، گوش فرادادن به آن، حاضرکردن آن در قلب و عملی قدسی است. به همین دلیل نظافت دهان پیش از نماز اکیداً توصیه شده تا تجلی‌گاه کلام الهی باشد. پس گوش سپردن به تلاوت قرآن صرفنظر از دریافت محتوا، به خودی خود ارزشمند است، چون این کلام الهی است که بر زبان موجودات فانی جاری می‌شود. نقل است احمد بن حنبل در رؤیایی از خداوند پرسید که به قرآن «با فهم» گوش بسپارند یا «بدون فهم»؟ پاسخ شنید: «با فهم یا بدون فهم»^{۲۸}.

۳-۲- تلقی زیباشناختی مسلمانان از قرآن

در مطالعه قرآن مثل یک کتاب عادی، از روی متن و مثلاً در کتابخانه یا پشت میز تحریر، جلوه‌های متن مثل طنین‌های متنوع و ضرباهنگ قرآن، چندان آشکار نمی‌شود این است که هم‌خوانی ظاهری اجزای جمله، عملکردهای مختلف آیات، جزئیات تأمل‌برانگیز و ترجیع‌بندهای متناوب برای - مثلاً - خاورپژوهی که صرفاً خواننده قرآن است حشو، ملال‌آور و ابتدایی به نظر می‌رسند. برای شنونده مسلمان دقیقاً همین نشان‌های متن، جذبه زیباشناختی ایجاد می‌کنند: طرز تلاوت باعث تغییر فراوان شخص دستوری جملات ناتمام و تعیین کل گستره این سخن پرشور می‌شود. کم نیستند حکایاتی در قرآن که در قالب گفت‌وگو بیان شده‌اند، بی‌آنکه تغییر گوینده و نیز آغاز و پایان نقل قول مستقیم را در آنها تعیین کند؛ این قالب است که کار قاری را برای مدیریت اجرا آسان می‌کند و نیز به شنونده برای فهم متن کمک می‌کند. اما خواننده امروزی و بیرونی متن قرآن، از همین خصوصیات رشته افکارش گسسته می‌شود و بر

۲۷. المزمّل، ۴.

۲۸. نوید کرمانی، زبان به مثابه معجزه (تهران: کرگدن، ۱۳۹۹)، ۴۱.

عدم انسجام منطقی و نبود فرم مطلوب در این کتاب خرده می‌گیرد. در مقابل برای مسلمانان دقیقاً همین ویژگی موسیقایی قرآن مهم‌ترین معجزه و در واقع معجزه اصلی آن است. اما این باور مسلمانان که قرآن بتواند به لحاظ زیبایی‌شناختی، متقاعدکننده و از جنبه ادبی، بهترین کتاب و حتی فراتر از این، در نظر همه افراد و اقوام، بی‌همتا باشد و همین ویژگی، قاطع‌ترین برهان در تأیید اصالت وحی باشد، از نظر بسیاری از محققان غربی نامعقول و تعصب دینی محسوب است. نیز اینکه با استفاده از ترجمه نمی‌توان محتوای این کتاب را کاملاً درک کرد، شاهدی برای تنگ‌نظری و حتی بنیادگرایی مسلمانان تلقی می‌شود. قبول اینکه قرآن متنی برای تلاوت است که نه فقط به لحاظ نظری بلکه به ویژه به لحاظ زیبایی‌شناختی هم منتقل‌کننده معناست، پیشرفت مهمی در مطالعات قرآنی محسوب است.

۴-۲- نسبت متن پذیرنده تلاوت و اجراکننده آن

متن قرآن به دلیل ظرفیت‌های متعددی که به آنها اشاره رفت، قابلیت اجرای هنری دارد. قاری نه تنها بسته به طبع خود تمام امتیازات اجراهای هنری و خلاقانه را لحاظ می‌کند، بلکه بالاتر، بدیهه‌سرایی می‌کند و نه تنها خود با متن و مآثر مشارکت می‌کند، بلکه شنونده را نیز در این فرآیند اجرا مشارکت می‌دهد؛ یعنی با بهره‌گیری از قابلیت‌هایی مثل تکرارپذیری قطعات، رفت و برگشت بر آنها، تکرار با قرائات یا نغمات مختلف، و عناصری که در قالب نهادهایی مثل وقف و ابتدا در تلاوت شکل می‌گیرد به شنونده امکان می‌دهد با تلاوت وی مشارکت موسیقایی کند. مثلاً آیه مدنظر را قطع می‌کند، فرازی را تکرار می‌کند، دوباره به متن برمی‌گردد تا تمام قطعه را با شور و اشتیاقی تازه تلاوت کند. وقتی صدای قاری برانگیخته از ابراز احساسات شنوندگان با عبارات تشویقی همانند «اللّٰه یفتح علیک»، «ما شاء اللّٰه»، «سبحان اللّٰه» و... اوج می‌گیرد، وقتی که شنوندگان با شور و شغف خودجوش از او می‌خواهند آیه را دوباره تکرار کنند، وقتی قاری می‌خواند و حاضران با همسرایی به گونه‌ای پاسخ می‌دهند «اللّٰه اللّٰه» که ضرباهنگ آن همه مجلس را پر می‌کند، این‌ها همان مشارکت موسیقایی است. میان فقیهان همواره این بحث مطرح بوده که زیبایی آوای قرآن نباید توجه را از معنای کلام منحرف کند، اما عارفان مسلمان از همان اوایل با نوای قرآن به وجد آمدند و در مواجهه با این اعتراض که جذبه شنیداری، مبتنی بر تغنی و خلاف اصول اسلامی است، عارفانی چون عمر سهروردی در قرن هفتم گفتند: «آنکه در طبیعت خود بی‌احساس و عاطفه است، سماع را رد می‌کند، به او باید گفت عین لذت مقاربت را در نمی‌یابد و نابینا از شکوه زیبایی لذت نمی‌برد».^{۲۹}

۲۹. کرمانی، زبان به مثابه معجزه، ۴۴.

۵-۲- گشودگی و پذیرابودن متن در مقابل ابتکار عمل قاری

حسب شواهد، نخستین نسخه‌های قرآن که بدون اعراب‌گذاری و نقطه‌گذاری‌های مرسوم امروز با نظارت شخص پیامبر اسلام کتابت شد، تقریباً چیزی بیش از طرحی ترسیمی که با تفسیر و روایاتی شفاهی قابل فهم می‌شد، نبود. خود پیامبر اسلام گاه یک آیه را در موقعیت‌های مختلف به اشکال متفاوت قرائت کردند یا قرائت‌های مختلف را از قاریان پذیرفتند. مصاحف عثمانی تحمل قرائت‌های مختلف را داشت تا جایی که یکی از شروط اعتبار قرائت تا به امروز آن است که رسم الخط مصاحف عثمانی تحمل آن را داشته باشد. تفاوت‌های متنی در قرائت را نمی‌توان آن‌گونه که برخی مستشرقان معتقدند با فراموشی پیامبر توضیح داد. این تفاوت‌ها تحریف‌هایی از نسخه بی‌ابهام اصلی نیستند؛ بلکه برآمد تاریخی هستند که در آن، قرآن نخست به مثابه متن شفاهی تلقی می‌شد و قاری قرآن همانند سراینده یا نوازنده صرفاً خواننده متنی نبود که تمامی جزئیات آن کتابت شده باشد. بلکه مفسر خبره متنی بود که به‌طور شفاهی بیان‌شده و انتقال یافته بود.

گفته‌اند قرائت اجتهادات صاحبان آن‌ها هستند، وگرنه چنانچه از پیامبر اسلام مأثور بودند قاریان نیابستی برای درستی آن‌ها به وجوه ادبی و بلاغی و محتوایی استدلال کنند و کافی بود به شهرت قرائتشان یا اسناد صحیح آن به پیامبر ارجاع دهند.^{۳۰} این حرف، هم درست است هم درست نیست. درست است، چون قاریان واقعاً بر قرائت‌شان حجت اقامه می‌کردند. اما این بدان معنا نیست که قاری با این حجت‌آوری در پی اثبات این بود که قرائت معین تأییدشده همین قرائت اوست؛ بلکه — چه بسا در کنار اسانید قرائتش — در مقابل اشکال‌کنندگان به آن، بر موجه بودن قرائت و گزینش خود دلیل اقامه می‌کرد. پس بر بستر توقیفی متن، قرائت‌های مختلف با اجتهاد و گزینش راویان شکل گرفته است. افزون بر ادای حروف و کلمات، این اجتهاد در گزینش شیوه خواندن و وقف و ابتدا و... هم جاری است و متن توقیفی شفاهی اولیه، با گشودگی پذیرای این اختیارات و اجتهادات است.

نیز گفته‌اند در عصر نزول و زمان‌های نزدیک به آن، قاری به کسی اطلاق می‌شد که مفسر هم بود و قرائت قرآن اعم از تلاوت و تفسیر بود.^{۳۱} به گمانم این لزوم مفسر بودن قاری، به اجتهاد و تفسیرگری او در متن و قرائت آن مربوط باشد، نه کشف معنای آن؛ و تفسیر برای معنایابی، مقوله دیگری باشد که قاری می‌تواند واجد آن هم باشد. این بیان، تعارض حدیث احرف سبعة^{۳۲} که فی‌الجمله اختلاف قرائت را توجیه می‌کند، با حدیثی که می‌گوید قرآن واحد است و از جانب واحد

۳۰. محمد هادی معرفت، علوم قرآنی، (قم: تمهید، ۱۳۹۱)، ۱۷۹-۱۸۱.

۳۱. سید مرتضی عسکری، القرآن الکریم و روایات المدرستین، جلد ۱ (قم: المجمع العلمی الاسلامی، ۱۴۱۶)، ۲۹۰.

۳۲. إن القرآن نزل علی سبعة أحرف (عباشی، تفسیر العیاشی، ۱: ۱۲).

فرو فرستاده شده، اما اختلاف‌ها از طرف راویان آن پدید آمده است^{۳۳} را هم حل می‌کند. اختلافات اجتهادی قاریان در طول بستر پذیرا و ظرفیت‌دار اولیه قرار دارد، نه در عرض آن. قاری با مشارکتی که با متن اولیه می‌کند، یک نمونه نهایی از آن ارائه می‌کند که به خود او منسوب است. از اینجا معلوم می‌شود در بستر فرهنگی که ماهیتاً جهت‌گیری شفاهی دارد، مطالبه و پی‌جویی نسخه‌ای قطعی از متن قرآن، منطقی نیست و از واقعیت شکل‌گیری قرائات در دامان قرآن کریم، دور است.

نتیجه‌گیری

- به دلیل مختصات زبان عربی و نیز ساختار ویژه قرآن، این متن قابلیت اجرای موسیقایی دارد که آن را ظرف تجلیات اعجازگون و جاذبه‌های شنیداری ممتاز قرار می‌دهد. سنت دینی وجه سمعی قرآن را مطرح و تأکید می‌کند.

- مسلمانان اولیه از قرآن تلقی زیباشناختی داشتند و بر همان اساس با این متن متحول شدند، ایمان آوردند، عمل و زندگی‌شان را تغییر دادند، فداکاری کردند، خود را معرض تحولاتی عظیم مثل هجرت و جهاد گذاشتند و جان باختند.

- قرآن کلام خداوند است و تنها می‌شود آن را شنید. هر بار که قاری این پیام را می‌خواند، کلام خداوند در حنجره و دهان او جاری می‌شود و به گوش مستمعان می‌رسد، و به هر میزان که قاری متبحر و آگاه به ظرفیت‌های زبان عربی و ساختار قرآن و عناصر انعطاف‌پذیر آن، در اجرای معناگرایی نغمه قرآن موفق‌تر باشد، جاذبه‌های شنیداری و تأثیر آن در دل‌ها، افزون خواهد شد.

گفتار دوم- وجه تجربی اعجاز شنیداری قرآن

از آنجاکه اعجاز آوای قرآن حسی و لمس‌کردنی است و برای ادراک و اذعان باید تجربه شود، راه تحلیل و اثبات آن، تجربه یا تکیه بر تجارب معتبر دیگران است. در نمونه‌های ذیل، حتی اگر رخداد پس از تلاوت - مثلاً بیهوش شدن یا مرگ شخص - اثر اندیشیدن به معنا به نظر بیاید نه شنیدن لفظ؛ باز هم مهم آن است که آیه از خود شخص یا دیگری، شنیده شده، نه اینکه مثلاً از بر یا از روی متنی بدون صوت خوانده شده باشد.

۱- تجارب تأثرات شدید و شیدایی و شیفتگی شنوندگان از نغمه قرآن

تحلیل و طبقه‌بندی حکایات در باب متأثر و مجذوب شدن، از بدی منصرف شدن، به خوبی گراییدن، ایمان آوردن، مدهوش و بیهوش شدن، در دم جان دادن و یک‌باره پرکشیدن بر اثر نغمه قرآن، در واقع شاهدآوری برای ایده مورد بحث، در بعد عینی و تجربی آن است.

۳۳. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: إِنَّ الْقُرْآنَ وَاحِدٌ نَزَلَ مِنْ عِنْدِ وَاحِدٍ وَلَكِنَّ الْإِخْتِلَافَ بِيَعْنِي مِنْ قِبَلِ الرُّؤَاةِ». (کلینی، الکافی، ۲: ۶۳۰)

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۲۷

میزان صحت و ضعف این روایات تاریخی، محل بحث این نوشتار نیست، چراکه ما در اینجا نه از تاریخ که از پدیده‌ای فرهنگی سخن می‌گوییم. اینکه در حافظه تاریخی مسلمانان حکایاتی راجع به زیبایی اعجاز‌آمیز قرآن جا افتاده باشد، جنبه بسیار مهمی از جایگاه قرآن یعنی جنبه زیباشناسی و تأثیر تلاوت آهنگین قرآن را در جامعه مؤمنان نشان می‌دهد و اینکه تلقی مسلمانان از کتاب مقدس خود سرمایه‌ای ادبی و هنری و ظرفی برای تجلیات الهی با جاذبه‌های اعجازگون بوده است.

۱-۱- ایمان گروندگان نخستین و مقوله زیباشناختی قرآن

چنانکه از منابع سنن و سیره برمی‌آید اصلی‌ترین و مؤثرترین عامل برای ایمان آوردن و گرویدن به دین پیامبر اسلام، وجه استدلالی کلام یا مواعظ او نبوده، بلکه نقش سلوک و جاذبه‌های معنوی و فوق‌العاده او و سخنی که عرضه می‌فرمود، در سرسپردن به دین او به‌مراتب قوی‌تر بوده است و در بیشتر موارد اشخاص هنگامی به اسلام می‌گرویدند که تلاوت قرآن را در نماز یا غیر آن می‌شنیدند. در کتب سیره آورده‌اند که رسول خدا سخن گفت و مردم را به خدا دعوت کرد و برای آن‌ها قرآن خواند - تلا القرآن - و مردم را به اسلام ترغیب می‌کرد در نتیجه آنان به او پیوستند.^{۳۴} آورده‌اند که پیامبر برای عثمان بن مظعون تلاوت کرد: «خدا به عدل و احسان فرمان می‌دهد.^{۳۵} عثمان می‌گوید همان جا ایمان در قلبم ریشه دواند و عشق به محمد [پیامبر اسلام] در من آغاز شد.^{۳۶} گاه گروندگان عباراتی حاکی از شگفتی همراه با شادمانی به زبان آورده‌اند. یک عرب بدوی وقتی می‌شنود مسلمانی این آیه را تلاوت می‌کند: «فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا»^{۳۷}، فریاد برمی‌آورد که گواهی می‌دهم هیچ مخلوقی نمی‌تواند چنین سخنی بگوید.^{۳۸} ایاس بن معاذ جوانی از بنو عبدالاشهل بود که با ابوالحیسر انس بن رافع از یثرب به مکه آمده بود تا از قریش در برابر خزرج پیمان بگیرند. هنگامی که محمد [پیامبر اسلام] آنان را فراخواند و آیاتی از قرآن را برایشان خواند، ایاس گفت: ای مردم! به خدا قسم، این بهتر است از آن چیزی که شما به خاطرش آمده‌اید و به اسلام گروید.^{۳۹}

از مجموعه حکایاتی از این دست می‌توان استنتاج کرد که ایمان و تسلیم در مقابل قرآن به منزله یک پدیده زیبایی‌شناختی واقع شده به‌ویژه آنکه ایمان‌آوردگان در تعبیر از سبب تحول خود تعابیری مثل احسن، حسن و جمیل به کار برده‌اند که ناظر به مقوله زیباشناختی است.

۳۴. محمدبن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام، جلد ۱ (بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۱۳)، ۳۰۳.

۳۵. النحل، ۹۰.

۳۶. محمدابن سعد، الطبقات الکبری، جلد ۱ (بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰)، ۱۳۸.

۳۷. یوسف، ۸۰.

۳۸. ابوالفضل عیاض الحیصی، الشفا بتعریف حقوق المصطفی، جلد ۱ (بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۹)، ۲۶۲.

۳۹. ذهبی، تاریخ الاسلام، ۱: ۲۸۸.

ذات تأثیر دعوت پیامبر ص بر شاعران و ادیبان، نیز نحوه تأثر آنان از سماع قرآن و اظهارات آنان، نشان از آن دارد که عرضه و جلوه قرآن کریم وجهه زیباشناختی داشته و مصدر وحی روی این وجه اصیل در پیشبرد دعوت قرآن، حساب کرده است.

۲-۱- اقسام تأثرات شدید از شنیدن قرآن

بیشترین حکایات کشتگان قرآن را در آثار صوفیه می‌توان بی‌جست. این باور صوفیان که قرآن حقیقتی مطلق است در این تأثیرپذیری دخیل بوده و همچنین پیوند صوفیه با موسیقی و سماع، تأثر بیشینه و بروز حالات شگفت در این موضوع را رقم زده است. در این تجارب، سبب قالب تهی کردن، هیجان روح از نغمه الهی باشد یا فزع و بی‌تابی و دهشت روز قیامت، عموماً شخص با تحمل تکانه‌ای شدید و جان‌برافکن، تجربه‌ای حدی^{۴۱} را پشت سر گذاشته و گام به اقلیم و ساختی دیگر زده است. از جمله:

۱. در دم جان سپردن در اثر استماع قرآن؛ از قتاده نقل است که گفت در همسایگی عتبه، پیرمردی بود که او را مسور می‌گفتند و او را از شدت خوف، تاب شنید قرآن نبود و چون حرفی یا آیه‌ای را نزدش می‌خواندند فریادی سر می‌داد. و چند روز بیهوش بودی تا آنکه مردی از خشم بر او وارد شد و این آیات را تلاوت کرد: «يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَانِ وَفُداً * وَ نَسُوףُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرُداً»^{۴۱} پس گفت: من از گناهکارانم، نه از پرهیزکاران. ای قاری! آنچه را خواندی دوباره برخوان. پس دوباره خواندمش، فریادی برآورد و به آخرت پیوست.^{۴۲}

۲. مدهوشی و هوش‌باختن؛ نقل است چون نزد شبلی خواندند: «وَ اذْکُرْ رَبَّکَ اِذَا نَسِیت»^{۴۳} گفت: شرط ذکر، نسیان است و همه عالم اندر ذکر مانده. نعره‌ای زد و بی‌هوش شد. چون به هوش آمد گفت: عجب از آن دلی که کلام وی بشنود و برجای ماند و عجب از آن جانی که کلام وی بشنود و برنیاید.^{۴۴}

۴۰. موقعیت‌های مرزی (Limit situation) در فلسفه اگزیستانسیال رخدادهای بحرانی یا خاصی هستند که انسان در آن‌ها، خود اصیل وجودش را بروز می‌دهد. موقعیت‌هایی چون مرگ، شانس‌های بزرگ، بحران‌های سخت و حوادث ناگوار زندگی، کشمکش‌های شدید و... (مریم خردمند و نرگس نظرنژاد، «موقعیت‌های مرزی در فلسفه اگزیستانس و نهج‌البلاغه»، پژوهش‌های معرفت‌شناختی ۲، شماره ۵، ۵۱-۷۴)

۴۱. مریم، ۸۵ و ۸۶.

۴۲. عباسی و پوراکبر، سماع قرآن و کشته‌های آن، ۲۱۸.

۴۳. الکهف، ۲۴.

۴۴. علی بن عثمان هجویری، کشف‌المحجوب (سنت پترزبورگ: دارالعلوم، ۱۳۰۴)، ۵۱۲-۵۱۳.

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۲۹

۳. تحول عظیم و ترک معصیت؛ فضیل بن عیاض عیار بود و آنگاه که شنید کسی می‌خواند: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ».^{۴۵} گفت: یا رب! گاه آمد. و توبه کرد.^{۴۶}

۴. به طاعت و اعمال صالح روی آوردن- حتی دست از دنیا برداشتن و به عبادت و دعوت روکردن-؛ نقل شده مردی بود از ابناء دنیا و خلق را وعظ گفتی. یک روز این آیه می‌خواند که «أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ»^{۴۷}. دست از دنیا و اسباب برداشت و روی به در خدا آورد و عبادت می‌کرد و خلق را به اخلاص می‌خواند و دعوت می‌کرد. چنان شد که در روزگاری، به زهد و اخلاص مثل او کسی نبود.^{۴۸} این تأثرات شگرف از تلاوت قرآن، به‌ویژه آنگاه که فارغ از نقدهای تاریخی به آن‌ها به مثابه پدیده‌ای در حافظه فرهنگی مسلمانان توجه شود، جاذبه شنیداری قرآن را تا صدر وجوه فوق‌العادگی آن بالا آورده، آن را در افق اعجاز قرآن به‌نحو برجسته‌ای مطرح می‌کند و به استمرار جریان تحدی پیوند می‌زند.

۲- رویکردها و تجارب معاصر در اعجاز شنیداری قرآن

۲-۱- تلاوت‌های زیبا و بسط دیدگاه معجزه‌انگاری زبان

عنایت مطالعات اعجاز‌پژوهانه به جاذبه‌های شنیداری قرآن بواقع غریب و تحسّرآور است. دغدغه این جستار تنها این نیست که چرا نگاه زیباشناختی که می‌توانسته فوق بشری بودن قرآن را ثابت کند دست‌کم در سده‌های اخیر اینچنین مغفول است. امر مهم‌تر آن است که قرآن اساساً متنی شنیدنی و غایات واقعی آن اولاً با استماع و انصات تحصیل‌شدنی باشد و شنیداری بودن آن تحت‌الشعاع رویکردهای ثانوی، این‌طور به محاق رفته باشد. با همه قصوری که به نظر می‌رسد در این‌باره وجود دارد، بعضی از دانشیان هم‌روزگار ما در دهه‌های اخیر رویکرد زیباشناختی به متن قرآن را مدنظر قرار داده در آثار علمی و رساله‌های دانشگاهی خود، پرورده و برگ‌وبار داده‌اند.

از جمله نوید کرمانی داستان‌نویس، پژوهشگر و روزنامه‌نگار آلمانی ایرانی‌تبار، در آثار خود از رساله، مقاله، مصاحبه و سخنرانی، به جنبه‌های زیباشناسی و تأثیر تلاوت آهنگین قرآن و تلقی مسلمانان از این کتاب به مثابه سرمایه‌ای ادبی و هنری پرداخته است.^{۴۹} او ریشه این توجه خود را

۴۵. الحديد، ۱۶.

۴۶. ابوالقاسم قشیری، ترجمه رساله قشیری، (تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۶۷)، ۲۸.

۴۷. الزمر، ۳.

۴۸. عباسی و پوراکبر، سماع قرآن و کشته‌های آن، ۱۵۰.

۴۹. برخی مکتوبات وی عبارتند از: وحی به مثابه فرایند ارتباط، خدا زیباست: تجربه زیباشناختی قرآن، ترس از خدا: عطار، ایوب و شورش متافیزیکی، ما کیست؟ آلمان و مسلمانانش، بین قرآن و کافکا: کاوش‌های غربی-شرقی، وجه زیباشناختی قرآن در تاریخ صدر اسلام. (کرمانی، زبان به مثابه معجزه، ۱۰۰-۱ و ۹۱-۱۲۹)

در دورانی می‌داند که در جلسات تلاوت قرآن از قاریان به نام مصر قرآن شنیده و تجربه مشارکت مستمع با متن و قاری و گوینده را به طور زنده شاهد و چه بسا خود تجربه‌گر بوده، در متن تلقی زیباشناختی مسلمانان واقع شده است. وی می‌گوید هر بار که از رانندگان تاکسی در مصر می‌پرسیدم دقیقاً چرا وسط ترافیک و در زیر گرمای سوزان کاست قرائت قرآن گذارند پاسخشان حیرت‌آور بود دلیل آن‌ها نه روح‌افزایی کلام قرآن بود و نه ژرفای معنای آن و نه بر دینداری خود تکیه می‌کردند، بلکه برعکس همواره این پاسخ را از آن‌ها می‌شنیدم «جمیل جداً» بسیار زیباست.^{۵۰}

کرمانی به امتیازات زبان عربی به مثابه ظرفی که می‌تواند معانی را با جاذبه‌های سحرانگیز شنیداری عرضه کند، تأکید می‌کند؛ با مطرح کردن قرآن به‌عنوان کتابی دشوار، بر ضرورت دانستن زبان عربی برای نیل به معانی قرآن پای می‌فشارد؛ اینکه قرآن متنی برای تلاوت و استماع است را با توجهات زیباشناختی تقریر می‌کند؛ جاذبه و تأثیر قرآن را به این امر مربوط می‌کند که وقتی قرآن را استماع می‌کنیم، در واقع کلام مستقیم خداوند را می‌شنویم؛ قرآن را متنی می‌داند که اولاً جنبه خواندنی دارد و از لحاظ ساختاری به وضوح برای تلاوت کردن تنظیم شده است و تنها زمانی می‌تواند به فراخور بوطیقای خود تحقق یابد که به اجرا در آید؛ این متن را بیشتر با پارتیتور^{۵۱} قابل مقایسه می‌یابد تا با اثری ادبی؛ وی قائل به قرابت بین متن قرآن با شاعرانگی است؛ به خواندنی بودن قرآن و جنبه شفاهی آن و بر جذابیت تلاوت قرآن و زیبایی بی‌نظیر زبان عربی آن-که به هیچ زبان دیگری قابل ترجمه نیست-اصرار می‌ورزد.

وی معتقد است بررسی تلقی زیباشناختی مسلمانان اولیه باید تا دستیابی به فرهنگ و فهم فرهنگ امی به‌گونه‌ای که خود مسلمانان می‌فهمند ادامه یابد و ارتباط میان هنر و دین به صورتی که در اسلام پدیدار شده را به‌ویژه در دوره پست‌مدرن که جنبه استعدادی هنر به حقیقتی جدید بدل شده، شایسته پژوهش می‌داند.^{۵۲}

۲-۲- تجربه سید قطب در درخشش تأثیرگذار آیات الهی برای شنوندگان غیرمسلمانان
سید قطب ذیل آیه ۳۸ سوره یونس کلام را به غلبه و تأثیر ادای قرآنی بر قلوب و امتیاز چشمگیر آن نسبت ادای بشری می‌برد و اینکه حتی گاهی کار به جایی می‌رسد که مجرد تلاوت قرآن بر کسانی که حتی یک حرف هم از عربی نمی‌فهمند مؤثر می‌افتد و به حوادث عجیبی که در این باره

۵۰. کرمانی، زبان به مثابه معجزه.

۵۱. پارتیتور، اصطلاحی در موسیقی است به معنای دست‌نویشتی که در اختیار رهبر ارکستر و نوازندگان قرار می‌گیرد و در آن شرح وظایف و ترتیب اجرای قطعات نت‌نویسی شده است. (کرمانی، زبان به مثابه معجزه، ۴۷)

۵۲. کرمانی، زبان به مثابه معجزه.

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۳۱

هست اشاره می‌کند. آنگاه تجربه‌ای شخصی از یک سفر دریایی نقل می‌کند که برای اقامه نماز جمعه در کشتی از ناخدا اجازه می‌گیرد و در جمع ۱۲۰ مسافر کشتی که فقط ۶ نفر از آنان مسلمان بوده‌اند، به همراه کارکنان مسلمان آفریقایی کشتی بر عرشه آن، خطبه و نماز جمعه می‌خواند؛ درحالی‌که مسافران غیرمسلمان اطراف آنان حلقه زده فریضه اسلامی را می‌نگریستند. وی می‌نویسد: «پس از پایان نماز، گروه زیادی از آن‌ها نزد ما آمدند و این موفقیت را تبریک گفتند در میان این گروه خانمی بود که بعداً فهمیدیم یک زن مسیحی اهل یوگسلاوی است که از جهنم تیتو و کمونیسم فرار کرده است. او فوق‌العاده تحت تأثیر نماز ما قرار گرفته بود... گفت «بگوئید ببینم کشیش شما به چه زبانی سخن می‌گفت...؟» سرانجام به او گفتم که ما به لغت عربی صحبت می‌کردیم. ولی او گفت: من هرچند یک کلمه از مطالب شما را نفهمیدم، اما به‌وضوح دیدم که کلمات، آهنگ عجیبی داشت، و از این مهم‌تر چیزی که نظر مرا فوق‌العاده به خود جلب کرد این بود که در لابه‌لای خطبه امام شما، جمله‌هایی وجود داشت که از بقیه ممتاز بود. این جمله‌ها دارای آهنگ فوق‌العاده مؤثر و عمیقی بود، آنچنانکه لرزه بر اندام من می‌انداخت، گویا این‌ها مطالب دیگری بود، فکر می‌کنم هنگامی که امام شما این جمله‌ها را ادا می‌کرد، مملو از روح القدس می‌شد! کمی فکر کردم و متوجه شدم این جمله‌ها همان آیات قرآن بود که من در لابه‌لای خطبه و ضمن نماز، آن‌ها را می‌خواندم. این جریان ما را تکان داد، و متوجه این نکته ساخت که آهنگ مخصوص قرآن آن‌چنان مؤثر است که حتی بانویی را که یک کلمه از معنای آن را نمی‌فهمد تحت تأثیر شدید خود قرار می‌دهد».^{۵۳}

اهمیت تجربه فوق‌از آن‌رو است که یک مفسر برجسته قرآن که به‌نوعی نواندیش است آن را به‌طور جدی درخور ذکر و تأمل در اثر تفسیری خود می‌یابد، مفسری که به جلوه‌های زیباشناختی آیات الهی توجهی ویژه دارد و در اثر دیگرش «التصویر الفنی فی القرآن» حول نمایش هنری در قرآن قلم می‌زند.

۳-۲- بازخورد غیرمسلمانان به تلاوت عبدالباسط

عبدالباسط،^{۵۴} در پاسخ به پرسش از تأثیر تلاوت وی بر غیرمسلمانان که از جانب یک شبکه مصری در بازگشت وی از سفر پاریس مطرح شده بود، می‌گوید: «در حقیقت هنگام تلاوت قرآن کریم، سکوت ترسناکی حکم‌فرما بود، گویی به هنگام استماعشان (گوش‌دادنشان) پرندگان روی سرهایشان نشسته‌اند، ... دو یا سه روز بعد در روزنامه‌های فرانسوی خواندیم که: "گویی تلاوت

۵۳. سید بن قطب شاذلی، فی ظلال القرآن، جلد ۳ (بیروت-قاہرہ: دارالنشرو، ۱۶۱۲)، ۱۷۸۵-۱۷۸۷.

۵۴. عبدالباسط محمد عبدالصمد (۱۹۲۷-۱۹۸۸) را یکی از چهار قاری مهم تأثیرگذار در دوران معاصر می‌دانند.

پنج دقیقه طول کشید، درحالی که قاری یک ساعت تمام تلاوت کرد. گذر زمان را در این تلاوت حس نکردیم و به سرعت سپری شد" ^{۵۵}.

نقل تجربه این تلاوت توسط خود قاری، دست کم دو دستاورد قابل توجه دارد. یکم-توصیف قاری از واکنش و نحوه حضور مستمعان نشان از این واقعیت دارد که برای خود قاری هم قابل پیش بینی نیست که تلاوت به چه راهی خواهد رفت و مستمعان را به کجا خواهد برد. گویا مدیریت قاری بر تلاوت خود صوری است و شعوری دیگر تلاوت و تأثیر آن را مدیریت می کند. دوم-برای مستمعان یک ساعت تلاوت به اندازه ۵ دقیقه نمود کرده است؛ یعنی دست کم در حد حس و شعور شنوندگان، تلاوت، جلسه را در جلسه ای فرازمانی فرو برده است؛ و این هر دو بهره ای از فوق العادگی شنیداری قرآن دارد.

نتیجه آنکه هرچند اعجاز شنیداری قرآن سده هاست چندان جدی گرفته نشده و دفتر مطالعات قرآنی در این فصل، کم پرگ و بار است، اما افسونگری و جذابیت های سمعی قرآن کریم همچون پیری رویی که تاب مستوری ندارد، با قوت به آثار جدید برخی از معاصران و نیز تلقی ها و تجارب مفسران و قاریان در دوره طلایی تلاوت های موسیقایی مصری و حتی گرایش های جدیدتر در تلاوت و ترتیل قرآن، راه یافته است. به گمان، وقت آن است که با ادبیات و عناصر نوین عرصه زیباشناسی، شکوه شنیداری قرآن باز بال و پر بگیرد و به میدان بیاید.

نتایج

۱. در خود قرآن کریم، روایات اسلامی، سنت فقهی و تراث عرفانی ما شواهد و قرائن بسیار زیادی وجود دارد که اصالت وجه شنیداری قرآن و اولویت آن را بر وجه گفتاری و نوشتاری آن نشان می دهد.

۲. حسب شواهد تاریخی جاذبه شنیداری و آوای تلاوت قرآن و شگفتی های بیانی آن بود که مسلمانان اولیه را به سوی این پیام کشید، و تحت تربیت آن قرار داد. آنان که ایمان نیاوردند کسانی بودند که به لطایف الحیل کوشیدند خود را در معرض تأثیر آن نگذارند و از اعجاز و دلربایی آن بگریزند.

۳. نهادهای سمع محور فراوانی - از قبیل زیباخوانی قرآن (تلاوت یا ترتیل)، حفظ، تجوید، تلقی و اجازه با سماع و قرائت- که از ابتدای تاریخ قرآن، حول قرائت آن به طور بسیار جدی شکل گرفت و تأکید شد، نشان از آن دارد که بازآفرینی متن قرآن با صوت خوش، بستر جریان و اتصال

۵۵. فیلم مصاحبه مزبور در پیج اینستاگرام نگارنده موجود است:

بازنگری در فوران آوایی و جاذبه‌های شنیداری قرآن به مثابه معجزه / اخوان صراف ۱۳۳

وحی است و در قالب اصوات و الحان حامل قرآن است که می‌شود شاهد و حیانی را در آغوش کشید یا خود را به دامان او در انداخت چون در این ظرف است که او خود را رها و جاری می‌کند.

۴. در ثرات اسلامی به خصوص صوفی و عرفانی ما حکایاتی فراوان درباره کسانی که خود را به صوت قرآن گشوده‌اند، وجود دارد که با استماع آن متأثر، متحول، مؤمن یا مدهوش شده و یا حتی جان‌باخته‌اند. این تأثرات شگرف مربوط به مضمون و محتوای پیام نبود چون بسیاری از آن‌ها پیش‌تر از آن هم از آن مضمون آگاه شده بودند و بعضی از آن‌ها اصلاً امکان فهم محتوای پیام را نداشتند. بنابراین این جاذبه و کشش اعجاب‌انگیز مربوط به اعجاز جاری در صوت قرآن است.

۵. تأثرات شگفت از سماع قرآن، به‌ویژه آنگاه که فارغ از نقدهای تاریخی به آن‌ها به مثابه پدیده‌ای در حافظه فرهنگی مسلمانان توجه شود، جاذبه شنیداری قرآن را تا صدر وجوه فوق‌العادی آن بالا آورده، آن را در افق اعجاز قرآن به نحو برجسته‌ای مطرح می‌کند و به استمرار جریان تحدی پیوند می‌زند.

۶. در دوران معاصر رویکردهایی پدید آمده است که اثر را به وجه زیباشناختی قرآن مربوط می‌داند، خدای کلام زیبا را زیبا می‌بینند و از زبان حامل پیام و حیانی، به مثابه معجزه یاد می‌کنند. ریشه این رویکردها آن است که صاحبان آن‌ها خود تلاوت‌های زیبای قرآن - از خود یا دیگران - نبوشیده و حلاوت آن را چشیده‌اند.

۷. توجه به جاذبه شنیداری قرآن افزون بر جهت اعجاز‌پژوهانه، ضرورت انصراف نظر از نزاع‌های علمی نمایی فروکاسته و دست‌پایینی، که شاکله قرآن‌پژوهی مدرن است را معین می‌کند و نشان می‌دهد که افتادن جریان عام مطالعات قرآنی، در تله مسئله‌سازی‌های افراطی و بیمارگونه از قبیل جدال بر سر تاریخ رسمی‌سازی متن مکتوب و اصالت نسخه موجود پیام الهی که آورده ستمی و فخر‌فروشانه بخشی از استشراق مدرن است، یکسره بیهوده و خسارت است، چراکه هرچند پرداختن به این مسائل به صورت محدود و متعادل می‌تواند یک شعبه تخصصی موجه و سودمند باشد، اما نیل به غایات هدایتی و سلوکی قرآن نیازمند پژوهش‌های پرحاشیه و پردامنه بر متن مکتوب نیست. استماع صوت قرآن، بلکه بخشی از آن و حتی آیه یا بسته‌ای کوتاه از آن، به وجهی اعجازی برای ایجاد عظیم‌ترین آثار و اهتمام فارغ‌دلانه به کشف و کاربست روزآمد معارف قرآن، کافی بوده و هست. اگر این را دانستیم، تازه می‌توان گفت بر گوشه‌ای از رازهای پرده‌نشین اعجاز قرآن واقف شده‌ایم.

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی:

قرآن کریم

- ابن سعد، محمد. الطبقات الكبرى. جلد ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰.
- البخاری، محمد بن اسماعیل. صحیح البخاری. جلد ۵، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱.
- الجرمی، ابراهیم محمد. معجم علوم القرآن. دمشق: دارالقلم، ۱۴۲۲.
- خوئی، سیدابوالقاسم. موسوعة الامام الخوئی. جلد ۱۷، قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی، ۱۴۱۸.
- الذهبی، محمد بن احمد. تاریخ الاسلام. جلد ۱، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۱۳.
- شاذلی، سید بن قطب. فی ظلال القرآن. جلد ۳، بیروت- قاهره: دارالشروق، ۱۴۱۲.
- السیوطی، جلال‌الدین. الاتقان فی علوم القرآن. جلد ۱، ترجمه سیدمهدی حائری قزوینی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- طاهری، حبیب‌الله. درس‌هایی از علوم قرآنی. قم: اسوه، ۱۳۷۷.
- عباسی، حبیب‌الله و صدیقه پوراکبر کسمایی. سماع قرآن و کشته‌های آن، تهران: سخن، ۱۳۹۰.
- عسکری، سیدمرتضی. القرآن الکریم و روایات المدرستین. جلد ۱، قم: المجمع العلمی الاسلامی، ۱۴۱۶.
- عیاشی، محمد بن مسعود. تفسیر العیاشی. جلد ۲، تهران: المطبعة العلمیة، ۱۳۸۰.
- عیاض الیحبی، ابوالفضل. الشفا بتعریف حقوق المصطفی. جلد ۱، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۹.
- قشیری، ابوالقاسم. ترجمه رساله قشیری. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۷.
- کرمانی، نوید. زبان به مثابه معجزه. تهران: کرگدن، ۱۳۹۹.
- کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷.
- مجلسی، محمدباقر. بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار العترة الطاهرة، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
- معرفت، محمدهادی. علوم قرآنی. قم: تمهید، ۱۳۹۱.
- مکارم‌شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. جلد ۷، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۴.
- نوری، حسین. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. جلد ۴، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸.
- هجویری، علی بن عثمان. کشف المحجوب، سنت پترزبورگ: دارالعلوم، ۱۳۰۴.
- ابراهیمی محمدیه، زهرا، سیدمحمدعلی ایازی، و جعفر نکونام. «اعجاز تأثیری قرآن با تأکید بر واکاوی «قتلی القرآن» ثعلبی»، پژوهشنامه معارف قرآنی، ۱۱، شماره ۴۱ (شهریور ۱۳۹۹): ۷-۳۰.
- جواهری، سیدمحمدحسن. «بررسی نظریه خطابی درباره اعجاز تأثیری قرآن کریم»، قبسات، سال نوزدهم، شماره ۷۳ (آبان ۱۳۹۳): ۱۳۵-۱۶۶.
- خردمند، مریم و نرگس نظرثراد. «موقعیت‌های مرزی در فلسفه‌های اگزیستانس و نهج‌البلاغه»، پژوهش‌های معرفت‌شناختی، ۲، شماره ۵، (فروردین ۱۳۹۲): ۷۴-۵۱.
- کرمانی، نوید. «وجه زیباشناختی قرآن در تاریخ صدر اسلام»، ترجمه اعظم پویا، آینه پژوهش، ۱۴، شماره ۸۲ (مهر و آبان ۱۳۸۲): ۲-۱۵.